

КОНЦЕПЦІЯ ГЛИБИННИХ СТРУКТУР ТА ПОРОДЖЕННЯ СМISЛУ РЕЧЕННЯ В ГЕНЕРАТИВНІЙ ГРАМАТИЦІ

Анотація: Розглядається поняття глибинної структури речення як деякого абстрактного чи семантичного утворення та особливого способу її зв'язку із поверхневою структурою, яка використовується для пояснення формування смислу речення, що є надзвичайно важливим твердженням в генеративній теорії.

Ключові слова: *смисл речення, глибинна структура, поверхнева структура, трансформації.*

Аннотация: Рассматривается понятие глубинной структуры предложения как некоего абстрактного или семантического образования и специфического способа ее связи с поверхностной структурой, которая используется для объяснения формирования смысла предложения, что является чрезвычайно важным положением в генеративной теории.

Ключевые слова: *смысл предложения, глубинная структура, поверхностная структура, трансформации.*

Abstract: The article deals with the meaning of a sentence, its deep structure as some abstract notion or semantic formation and special way of its connection with surface structure. The ideas used for sense formation in the article are considered to be a very important section in the generative theory.

Key words: *sentence meaning, deep structure, surface structure, transformation.*

Сучасний стан синтаксичних досліджень характеризується широким розгалуженням напрямів синтаксису. Традиційним напрямом є **структурно-статичний**, який розглядає синтаксичну будову словосполучень і речень, їхні типи й ознаки, структурні схеми, не пов'язані з контекстом і ситуацією мовлення. Семантичну природу предикативності речень, їхні синонімічні перетворення, пропозиційну відповідність, позиційні схеми, їхнє варіювання в мовленні й парадигматику, типи функцій синтаксем як складників речення, імпліцитність і компресію предикативних одиниць вивчає **семантичний**, або **функціональний, синтаксис**. На розробки в галузі семантичного

синтаксису значний вплив мали концепція актантної структури Л. Теньєра; двокомпонентна модель пропозиції Ш. Баллі, яка містила константний компонент (диктум) і суб'єктивну змінну (модус); генеративні синтаксичні теорії й відмінкова (рольова) граматики Ч. Філмора, яка на початку свого становлення ґрунтувалася на принципах генеративізму [5, с. 454].

Генеративний синтаксис американського дослідника Н. Хомського оперує універсальними глибинними й поверхневими синтаксичними структурами, встановлює універсальні правила синтаксичних трансформацій й обмеження на них, виявляє уроджені принципи й параметри, які коригуються процесом мовної соціалізації. Семантичний складник синтаксичних структур розглядається як вторинний, інтерпретаційний і не впливає на процеси синтаксизації. Попередниками генеративного напрямку синтаксису були трансформаційна методика синтаксичного моделювання З. Харрися й розроблена дескриптивістами Р. Уеллзом, К. Пайком, Ч. Хоккетом, З. Харрисом на підставі положень учення Л. Блумфільда методика членування речення на безпосередні складники як побудова дерева залежностей і встановлення правил згортки до межі ядерної одиниці або розгортки синтаксичних конструкцій [5, с. 455].

Та попри всі попередні надбання синтаксичної науки, однією з головних проблем синтаксису сьогодні є кваліфікація його основної синтаксичної одиниці – речення. Синтаксисти зазначають, що в наш час немає єдиного загальновизнаного визначення речення. Воно характеризується то з логіко-граматичних, то зі структурно-семантичних, то з комунікативних, то із семантичних позицій і часто однобоко (Слинько, Гуйванюк, Кобилянська).

Метою цієї статті є розгляд концепцій глибинної та поверхневої структур речення, їх взаємозв'язку, а також підходи до трактування смислу речення в світлі генеративних теорій.

На зміну звичного уявлення про те, що для формування та вираження думки (смислу) достатньо поєднати слова у певній синтаксичній конструкції відповідно до правил мови, тобто здійснити деяку комбінаторику слів і утворити речення, генеративна лінгвістика запропонувала зовсім іншу, набагато складнішу концепцію породження смислу.

Концепція ця виходить з того, що „дорослий носій тієї чи іншої мови може у випадку необхідності побудувати нове речення на

рідній мові, і при цьому інші носії тієї ж мови відразу його зрозуміють, хоча це речення є для них новим [8, с. 465]. Н. Хомський називає це „творчим аспектом використання мови”. Пояснюючи детальніше, що все це означає, вчений вказує, що „багато із того, що ми говоримо в ході нормального використання мови, є абсолютно новим, а не повторенням чого-небудь почутого раніше, і навіть не є чимось „подібним” за „моделлю” (в будь-якому варіанті слів „подібний” та „модель”) тим реченням чи зв’язним текстом, які ми чули у минулому. Це трюїзм, але цілком важливий, який часто не помічали і не так вже рідко заперечували... коли майже всі заявляли, що мовне знання конкретної людини може бути представлене як запас моделей, які „зазубрили” шляхом постійного повторення та детальних вправ, а новаторство це, найбільший результат дії „аналогії” [9, с. 23].

Піддавши, таким чином, критиці, з його точки зору, уявлення про те, як використовується мова для вираження думок, Н. Хомський стверджує: „Однак безсумнівний факт полягає у тому, що низка речень, які людина зрозуміє відразу, не відчуваючи труднощів або незвичності, є астрономічним, і та низка моделей, які лежать в основі нормального використання мови та відповідних осмислених та таких, що легко сприймаються, речень на нашій рідній мові, є величиною, на декілька порядків більшою, ніж кількість секунд в житті людини” [9, с. 23].

Констатуючи цей, на його думку, „безсумнівний факт”, Н. Хомський, однак, відмовляється дати йому пояснення. „Чесність змушує нас визнати, – пише він, – що ми сьогодні так само далекі, як і Декарт три століття тому, від розуміння того, що саме дає людині говорити таким способом, який носить новаторський характер” [9, с. 23].

Виходячи із викладеного вище уявлення про характер використання мови, яке складається з породження астрономічної кількості абсолютно нових [8, с. 465] речень і створення безкінечної кількості моделей, „які відповідають ... реченням на нашій рідній мові”, Н. Хомський звернувся до картезіанських „вроджених ідей”, прийняв гіпотезу про знання мови як про вроджену здатність до мови („система мовної компетенції”) [9, с. 15] і сформулював, із посиланням на „теорію Пор-Рояля”, низку тверджень про „глибинну структуру”, яка лежить в основі будь-якого реального речення, що являє собою „поверхневу структуру”. Ця глибинна структура пов’язана з поверхневою особли-

вими відношеннями, які отримали назву **трансформацій**. За допомогою трансформацій на основі глибинних структур породжуються структури поверхневі. „Ця теорія, – пише Н. Хомський, – стверджує, що глибинна структура, яка лежить в її основі, з її абстрактною організацією мовних форм „дана уму”, тоді як сигнал з його поверхневою структурою твориться чи сприймається тілесними органами. А трансформаційні операції, які зв’язують глибинну та поверхневу структури, є операціями, які виконуються розумом, коли речення продукується чи сприймається [9, с. 29–30].

Поняття глибинної структури як деякого абстрактного понятійного чи семантичного утворення та особливого способу її зв’язку з поверхневою структурою – надзвичайно важлива ланка в генеративній теорії, яка використовується для пояснення формування смислу речення і взагалі для побудови загальної концепції мови. У певному розумінні, ідея глибинних та поверхневих структур стала центральною для всієї генеративної теорії. Як зазначав У. Чейф, „світогляд Н. Хомського... базувався на визнанні трансформацій, або, інакше кажучи, нерівноправності між глибинною та поверхневою структурою” [10, с. 19]. Сам же У. Чейф, який надавав перевагу поняттю семантичної структури замість глибинної, відмічає, що „мовець „породжує” спочатку семантичну структуру, а саме семантична структура визначає те, що відбувається в подальшому [7, с. 75].

Згідно з концепцією глибинної та поверхневої структури (і в тому вигляді, в якому вона представлена у Н. Хомського) та в інших різновидах (наприклад, у У.Л. Чейфа), смисл речення закладається не шляхом лінійної комбінаторики слів, а шляхом утворення спочатку глибинної, чи семантичної, структури, яка являє собою смисловий початок. Потім шляхом низки трансформаційних операцій це семантичне, чи понятійне, утворення перетворюється в поверхневу структуру, яка має звукове вираження. Трансформаційні операції, завдяки яким здійснюється цей перехід і які зв’язують смисл і звук, складають, як вважає Н. Хомський **граматику мови**. Саме така, образно кажучи, вертикальна граматики (оскільки вона пов’язує різні сторони двобічних одиниць) і породжує **смысл**. Така граматики, якщо вона існує, несумісна із граматикою, яка відає відношеннями двобічних одиниць, оскільки лежить у зовсім іншій площині. Таке трактування граматики є, однак, лише теоретичною установкою. На практиці ж, у ході своїх

суджень, Н. Хомський оперує лише двосторонніми одиницями, тобто фактичними словами та їх сполученнями, до яких і застосовуються трансформаційні правила. На практиці глибинні структури виступають не як звукові, а отже, дословесні, утворення, а як вже цілком фонетично інтерпретовані утворення, для яких, можливо, більше підходить найменування „ядерні речення”. Пор., наприклад, як інтерпретує Н.Хомський глибинну структуру речення (1) *A wise man is honest*, де до глибинної структури, зокрема, він відносить судження із суб’єктом „*a man*” та предикатом „*to be wise*” [9, с. 40].

У викладі Н. Хомського глибинні структури – начало породження речень – являють собою дещо на кшталт двочленних суджень: „система категорій та складових, але більш абстрактного характеру”, „система... суджень, ні одне з яких не стверджується, але які взаємозв’язані між собою в такий спосіб, щоб виразити значення речення” [9, с. 30–40]. Якщо погодитися з існуванням таких структур-суджень, то неминуче доведеться дійти висновку, що процес мовотворення роздвоєний. Він представлений глибинним процесом, у ході якого утворюються глибинні структури, і поверхневим процесом, в ході якого утворюються фонетично інтерпретовані, тобто речення, які звучать, з їх поверхневою структурою, відносно якої Н. Хомський стверджує, що поверхнева структура зазвичай вміщує в собі дуже мало вказівок на „значення речення” [9, с. 43]. Відповідно до теорії, між цими двома процесами і лежить пов’язуюча їх граматики мови у вигляді трансформаційних правил. Інакше кажучи, **трансформаційні правила пов’язують значення, представлені в глибинних структурах, і звучання, які є в поверхневих.**

Однак незрозуміло, як від значень шляхом трансформаційних операцій можна прийти до звучання. Ці два процеси, з точки зору породжуючої граматики, мають розгортатися рівномірно. Глибинний процес має випереджати поверхневий, оскільки, як у цьому зв’язку зауважив В.Г. Адмоні, „будь-яке припущення передбачає хоча б мінімальне випередження породжуючого породжуючим” [1, с. 43]. На думку Адмоні, психофізіологічна реальність трансформаційних операцій невмотивована, і „по суті справи, процес породження граматичних конструкцій, який розробляється генеративною граматикою, є лише набором прийомів, які слугують для висвітлення деяких сторін граматичного ладу” [1, с. 43]. Справді, перелік операцій, за допомогою яких „ми можемо утворювати поверхневу

структуру із глибинної” [9, с. 43], свідчить, що вони є описом дій лінгвіста, які відбуваються з яким-небудь реченням при його штучній перебудові [6, с. 294].

Отже, глибинна структура визначає семантичну інтерпретацію речення, тоді як поверхнева структура – його фонетичну інтерпретацію. Перша інтерпретується семантичним компонентом, друга – фонологічним. Схема Стандартної теорії (далі – СТ), яка поєднує глибинну структуру та поверхневу структуру виглядає так, як це показано на рис. 1.

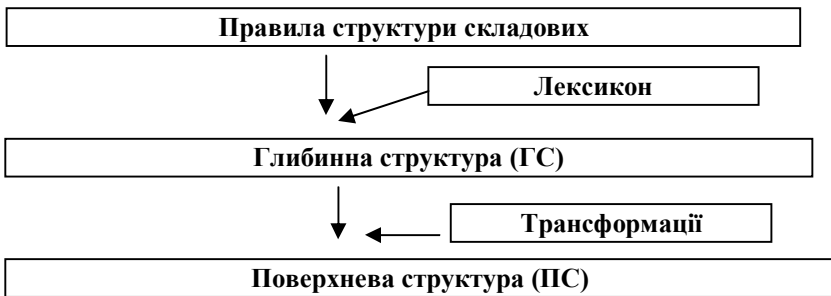

Рис. 1. Схема стандартної теорії

Оскільки глибинні структури, як зазначалося вище, вважаються початком формування або породження смислу речення, далі розглянемо питання про формування смислу речення і спробуймо оцінити у цьому процесі місце самих глибинних структур. Тут постає запитання: а чи не можна процес породження смислу витлумачувати як процес комбінаторики слів, у результаті якого утворюються впорядковані ланцюжки слів, до яких через їх „фонетичну інтерпретованість” підходить найменування „поверхневих структур?”

Конструкція (модель) речення та зумовлене нею конструктивне (загальне) значення речення взагалі є важливими факторами формування речення та його розуміння. Набір конструкцій і, відповідно, конструктивних значень у кожній мові кінцевий і порівняно невеликий. У значеннях конструкцій ніби в узагальненій формі відображаються типові ситуації, з якими люди мають справу у своєму повсякденному житті та діяльності. У певному розумінні, конструкція є способом вищлюювання та усвідомлення (при наповненні

конструкції словами, зрозуміло) деякої типової ситуації: незліченна кількість конкретних (реальних чи мисленневих) ситуацій завдяки наявності конструкцій зводиться в мові до кількох типів.

Оскільки слова групуються в класи (частини мови) за спільністю класового (граматичного) значення та граматичних властивостей, численні конкретні речення групуються у деякі класи, що йменуються типами. **Типи речень** – це не що інше, як **конструкції, які володіють загальним конструктивним значенням**, яке є загальнограматичним значенням речення, а також низкою граматичних особливостей, які відрізняють речення одного типу від іншого [6, с. 298]. Заповнюючи місця в реченні відповідно до його конструктивного устрою і вступаючи у синтаксичні відношення, слова, як уже мовилося, набувають функціонального значення (*суб'єкта, об'єкта, агенса, пацієнса* тощо). Ці значення є не чим іншим, як узагальненими поняттями, в яких відображені компоненти реальної чи мисленневої ситуації, описуваної в реченні. У функціональних поняттях фіксується роль (функція) тих чи інших предметів та явищ у ситуації.

Так, конструктивне значення речень *John weighed the impact of what he might say next* [12, с. 23] (2); *O'Donnell had already realized that this was the nub of Rufus' complaint* [12, с. 52] (3) виражається через співвідношення „суб'єкт-дія-об'єкт” при умові, що функціональне значення підмета є значенням суб'єкта в ядерному реченні (2), а підрядна клауза (2) має значення атрибутивного ад'юнкта, тоді як клауза (3) має значення комплементу; у семантичній площині зазначені структурні типи трактуватимуться як конструкції із сентенційним сирконстантом (2) та конструкції із сентенційним актантом (клауза-комплемента) (3).

Набуття словами у реченні цих значень по суті означає співвіднесення слів, з яких складається речення, і тим самим речення в цілому, з певною **ситуацією**. При цьому вибір типу чи конструкції речення з його узагальненим значенням визначається **комунікативним завданням – потребою описати певну ситуацію**.

Як видно з вищенаведеної схеми, породження смислу речення безпосередньо пов'язане з набуттям словами в реченні функціональних значень. Тепер можна „перекинути місток” між поняттям конструктивного (загального) значення речення та функціональними значеннями слів у даному реченні: конструктивне (загальне) значення речення, по суті, створюється співвідношенням функціональних

значень слів у цьому реченні, а сама конструкція (модель) може бути розглянута як деяка структура, тобто сітка відношень між відповідними функціональними значеннями. Останні набуваються через конкретні слова, коли слова займають у рамках конструкцій певні позиції. Тим самим **конструкція виступає як внутрішня організація речення** [6, с. 299].

Конструкція → ситуація (конситуація) (лексеми)

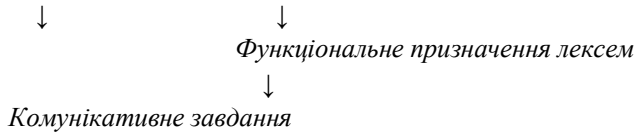
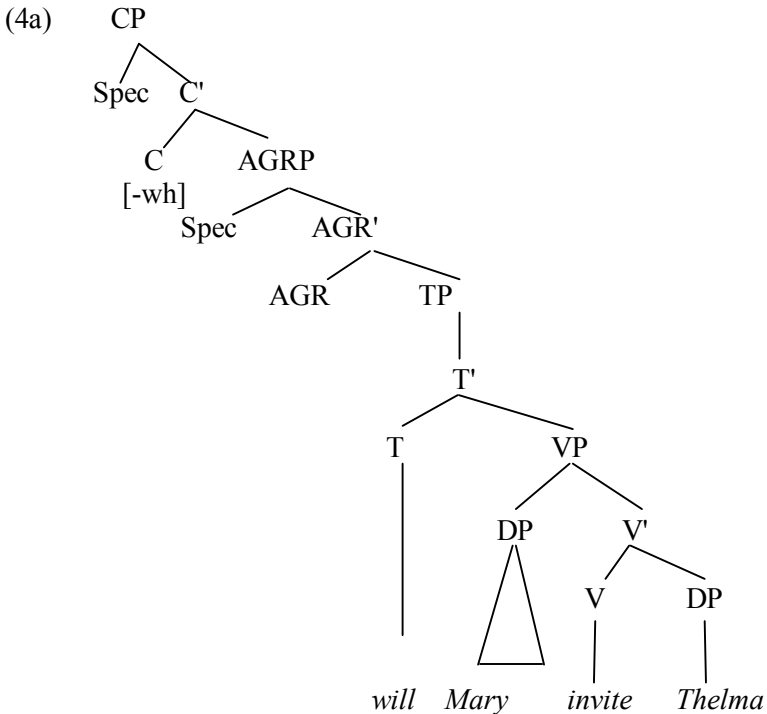

Рис. 2. Схема породження смислу речення

Розглянемо речення: (4) *Mary will invite Thelma* зі структурою

Значення речення (4) зумовлене його конститuentами та взаємовідношеннями поміж ними. Значення (4a) складається зі значень компонентів, які мають відношення до елементів цієї структури:

Інтерпретація елементів (4a):

<i>Структура</i>	<i>Смисл</i>
<i>V: invite</i>	<i>дія: запрошення</i>
Агенс	залучення агенса
Пацієнс	і пацієнса
[DP, V]	
Thelma	пацієнс є референтом DP Thelma
[DP, VP]	
Mary	агенс є референтом DP Thelma
T; will	дія відбудеться у майбутньому
C [-wh]	пропозиція представлена як істинна

Значення речення 4a зумовлене не окремими лексемами, які воно вміщує, а їх комбінаторикою та взаємовідношеннями, що складаються поміж ними. Наприклад 4в містить ті ж самі слова, що й 4, але його значення зовсім інше:

(4в) в. [_{cp} [_c -wh] [_{ip} Thelma will [_{vp} invite Mary]]].

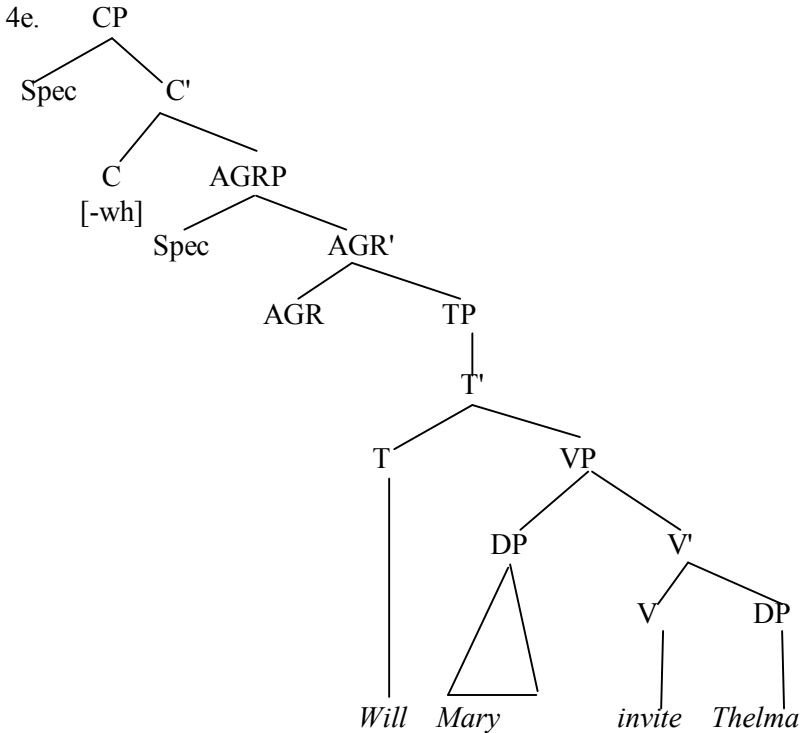
г. Інтерпретація елементів [4в]

<i>Структура</i>	<i>Смисл</i>
<i>V: invite</i>	<i>дія: запрошення</i>
агенс	залучення агенса
пацієнт	і пацієнса
[DP, V]	
Thelma	пацієнс є референтом DP Thelma
[DP, VP]	
Thelma	агенс є референтом DP Thelma
T; will	дія відбудеться у майбутньому
C [-wh]	пропозиція представлена як істинна

(4д) також містить ті ж самі лексеми, але їх значення відмінне від (4):

д. *Will Mary invite Thelma?*

У 4д переміщення *will* до С є свідченням того, що це речення питальне: С має ознаку [+wh].

Інтерпретація цього речення може бути такою:

4ж.

Структура

V: invite

агенс

пацієнт

[DP, V]

Thelma

[DP, VP]

Mary

T; will

C [-wh]

Смисл

дія: запрошення

залучення агенса

і пацієнса

пацієнс є референтом DP Thelma

агенс є референтом DP Thelma

дія відбудеться у майбутньому

істинність пропозиції не встановлена

Таким чином, структура речення має значний вплив на формування його смислу.

Голландські ж дослідники Х. ван Римсдйк і Е. Уільямс, розвиваючи думку Н. Хомського, твердять, що **речення має значення, ширше за значення слів** (з чим не можна не погодитися), які входять до його складу, і що воно має звукову форму, яка не є просто сумою звуків окремих слів [11, с. 4]. Отже, кожне речення **має власну структуру**, яка забезпечує зв'язок між його звуковою формою і смислом або зв'язок між поверхневою (формально-граматичною) та глибинною (семантичною) структурами: (5) *John bit the dog* ($S = NP + VP$).

Глибинно-синтаксичний та глибинно-морфологічний рівні, а також поверхнево-синтаксичний рівень, що лежить між ними, пов'язується **синтаксичним компонентом**. Останній включає два субкомпоненти – глибинно-синтаксичний і поверхнево-синтаксичний.

Семантичні компоненти (сегменти, елементи, семантими) речення визначаються як смислові одиниці, що можуть бути елементарними (простими, однозначними, моносемічними) й неелементарними (складними, дифузними, полісемічними). Іншими словами, **семантична структура речення** – це його абстрактна модель, побудована зі значеннєвих одиниць, пов'язаних між собою **предикатно-аргументними відношеннями**.

Одиниці семантичної структури речення описуються в термінах предикатних та неpredикатних знаків, що утворюють пропозиційну структуру, або просто **пропозицію** [4, с. 73].

Із семантичної точки зору більшість складних речень у мові є справжнім клубком пропозицій (тобто семантичних одиниць), вони являють собою складні семантичні комплекси, які складаються із двох або більше простих семантичних структур, що досить часто виражаються складнопідрядними реченнями. Напр. *Of those they had asked, all had come except Reubens, who had his herniorrhaphy scheduled* [12, с. 79] (6); *It was a signal to himself that this was a patient he would charge no fee.* [12, с. 91] (7); *Kent O'Donnell sipped the cognac which a soft-footed manservant had brought him and leaned back in the deep leather chair he had chosen on entering this room with the others after dinner* (8) [12, с. 96].

Рамочна конструкція першої та другої клауз у реченнях (6–8) говорить про те, що ці складні речення вміщують конструкції із сентенційними сирконстантами, на що вказують якість антецедента та сполучника-маркера залежних клауз у цих конструкціях.

Таким чином, виникнення смислу речення відбувається в результаті дії цілої низки факторів. До їх числа належать конкретні лексеми, конструкції (або моделі), які визначають загальне конструктивне значення речення, саме ж це значення, у сфері і на фоні якого взаємодіють індивідуальні значення слів, граматичні правила даної мови, які регулюють узгоджуваність/неузгоджуваність слів та способи їх поєднання. Слова у реченні, яке формується, набувають функціональних значень, співвідношення яких фактично формує загальне конструктивне значення речення, його рамку. Конкретний же **смісл** речення виникає в результаті взаємодії загального значення речення та значення окремих слів, які обтяжені у реченні функціональними значеннями.

Отже, у підсумку можна сказати, що **смісловий базис речення** – це його структурна модель, породжена із глибинних структур та презентована поверхневою структурою, яка в результаті трансформаційних операцій зі значеннєвими одиницями, пов'язаними між собою предикатно-аргументними відношеннями, створює **смісл** самого речення.

У перспективі дослідження складних семантичних структур мови спиратиметься на спеціальні засоби, які допомагатимуть уточнити смісл фрази, забезпечити її „топіку”, виділити її фокус, відрізнити тему від реми і надати складній фразі диференційну семантико-синтаксичну структуру.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В. Г. Опыт классификации грамматических теорий в современном языкознании // Адмони В. Г. – Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 38–45
2. Казенин К. И. Современные формальные теории синтаксиса: сопоставление трактовок грамматической анафоры / Казенин К. И. // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002. – 474 с.
3. Кибрик А. А. Функционализм / Кибрик А. А., Плуиунган В. А. // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М., 1997. – 374 с.
4. Приходько А. М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові: синтаксиста, семантика, прагматика : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Приходько Анатолій Миколайович. – К., 2002. – 449 с.

5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / Селіванова О. О. – Полтава, 2008. – 712 с.
6. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / Солнцев В. М. – М. : Наука, 1977. – 340 с.
7. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / Хомский Н. – М., 1972. – 278 с.
8. Хомский Н. Логические основы лингвистической теории / Хомский Н. // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 5. – 372 с.
9. Хомский Н. Язык и мышление / Хомский Н. – М., 1972. – 272 с.
10. Чейф У. Значение и структура языка / Чейф У. – М., 1975. – 452 с.
11. Riemsdijk H. van. Theory of Grammar / Riemsdijk H. van, Williams E. – Cambridge (Mass.) : The MIT Press, 1986. – 366 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

12. Hailey A. The Final Diagnosis / Hailey Arthur. – М. : Raduga Publishers, 1959.

*Тетяна Бухінська, Оріся Джурюк, Надія Никифорчин
(Чернівці)*

ЧАСТОТА ВЖИВАННЯ РІЗНИХ ТИПІВ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ ТА УСКЛАДНЕНИХ РЕЧЕНЬ ЯК ОДНА З ОЗНАК ГЕНДЕРНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ МОВИ ПИСЬМЕННИКА

Анотація: Розглядається вплив гендерного чинника на частоту вживання різних типів складнопідрядних та ускладнених речень у творах німецькомовних письменників.

Ключові слова: *речення, складнопідрядне речення, ускладнене речення, частота вживання, типи речень, гендерний чинник.*

Аннотация: Рассматривается влияние гендерного фактора на частоту употребления разных типов сложноподчиненных и усложненных предложений в произведениях немецкоязычных писателей.

Ключевые слова: *предложение, сложноподчиненное предложение, усложненное предложение, частота употребления, типы предложений, гендерный фактор.*

Abstract: The article presents the comprehensive study of gender factor influence on